

КОТЛЯР Ю.В., Миколаївський державний гуманітарний університет імені Петра Могили

Котляр Юрій Вадимович (1969 р. н.). У 1992 р. закінчив історичний факультет Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова. Завідувач кафедри історії Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили, доктор історичних наук, професор, відмінник освіти України, лауреат Миколаївської обласної культурологічної премії ім. М. Аркаса, нагороджений орденом Української Православної Церкви "Преподобного Нестора Літописця". Має більше 150 наукових праць, з них 11 монографій та навчальних посібників. Коло наукових інтересів: історія України, історичне краєзнавство, аграрна історія, військова історія України.

ТРАНСФОРМАЦІЇ В ПСИХОЛОГО-МЕНТАЛЬНОМУ СВІТОСПРИЙНЯТТІ СЕЛЯНСТВА ПІВДНЯ УКРАЇНИ (ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТ.)

У запропонованій статті аналізуються питання, присвячені трансформації в ментальності селянства Півдня України у першій третині ХХ століття. Особлива увага приділена визначенню характерних рис давнього українця: життя в степу, терпимість до іноземних звичаїв, любов до релігії та неприйняття будь-якої влади крім своєї.

Questions, devoted transformations in mentality of peasantry of South of Ukraine in first third of age, are analyzed in the indicated article. The special attention is spared determination of characteristic features of ancient Ukrainian: lives in steppes, tolerance to foreigner traditions, love to religion that non-acceptance of any power except for it.

Селянське питання в Україні належить до категорії "вічних". Воно актуальне для будь-якого часу і апробоване в працях багатьох дослідників. Проте роль духовного, ментального начала, як фактора, що пояснює настрої українського селянина в конкретній історичній ситуації вивчено значно менше, зокрема трансформації, яке пережило українське селянство в першій третині ХХ ст. Особливо це стосується південноукраїнського регіону, який у силу природно-географічних, та політико-соціальних чинників сформував специфічний тип поведінки селянина-власника, що виражався у збереженні традицій предків-бунтарів, неприйнятті насаджених влад і боротьбою за землю. Саме селянство М. Грушевський вважав рушійною силою, яка може реалізувати "народний

ідеал справедливості" [1]. У своїй роботі "Підстави Великої України" він писав: "Головною підставою сей Великої України ще довго, коли не завсіди, буде селянство, і на тім прийдеться її будувати. В довгі часи нашого досвітнього животіння ми все повторяли, що в селянстві і тільки в селянстві лежить будучина, українське відродження і взагалі будучина України. Протягом цілого (XIX) століття українство і селянство стало ніби синонімами. З того часу, як усі інші верстви зрадили свою національність, від нього черпався весь матеріал для національного будівництва, і на нього поклато воно свої надії: Україна зможе встати тільки тоді, коли встане сей скинений у безодню пітьми й несвідомості титан, сей позбавлений зору і сили, обстрижений з своєї політичної й національної свідомості

Самсон. Треба було тільки подати йому сю чудотворну воду свідомості – тільки ж усе ходу не було, бо стеріг його пильно стоголовий цербер старого режиму” [2].

Керівна роль у формуванні нового суспільства 20-х рр. XX століття також, згідно М. Грушевського, належить селянству і культурному вихованню: “Українська культурна робота для українського села ще не закінчена... Тільки коли вповні свідомі сільські верстви увільються в робітничі верстви міста, фабрики, шахти та понесуть туди українську свідомість, українізуючи цю робітничу верству, замість самим підлягати її русифікаційному процесові, тільки тоді наша, фактично селянська Україна дійсно стане вповні робітничо-селянською країною” [3].

У зв’язку із історичною ситуацією 20-х рр. на Півдні України, постає питання про чинники, які формували ментальність селянина в цей період. Під ментальністю розуміють стійкі структури глибинного рівня колективної та індивідуальної свідомості й підсвідомості, що визначають устремління, нахили, орієнтири людей, у яких виявляються національний характер, загально-визнані цінності, суспільна психологія. Ментальність означає дещо спільне, що лежить в основі свідомого і підсвідомого, логічного та емоційного, тобто вона являє собою глибинне джерело мислення, ідеології та віри, почуттів та емоцій.

Найбільш глибинні шари української ментальності закладені землеробством, яке з найдавніших часів було основним заняттям українців. Саме воно визначило особливості їх світобачення, культурні орієнтири та соціальну організацію. Весь уклад життєдіяльності українців (праця, традиції, культура, мова) ідеально адаптовані до однієї й тієї ж території (ландшафту), обумовлені природним циклом і сільськогосподарським календарем. Закодована на рівні підсвідомості, закріплена у традиціях та мові, ця інформація крізь століття дає свої імпульси, зумовлюючи такі характерні риси українського національного характеру, як тонке відчуття гармонії, зважений підхід до вирішення складних справ, працьовитість, миролюбність, ліричне сприйняття життя, м’який гумор, відчуття хазяїна та певний індивідуалізм.

Національна самосвідомість українців розвинулася на ґрунті етнографічних відмінностей, особливостей психіки, культурних змагань і нашарувань, що зв’язували Україну із Західною Європою, та історично усталеного побуту народно-го життя, просякнутого духом демократизму [4].

Ментальність – це спільне “психологічне оснащення” представників певної культури – в даному випадку селянства, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у певне світобачення. Воно й визначає, врешті-решт, поведінку людини, соціальної групи, внаслідок чого суб’єктивний “зріз” суспільної динаміки органічно включається

до об’єктивного історичного процесу [5]. Отож, ментальні настанови на всіх рівнях буття українського селянина мають стати невід’ємним компонентом структури історичного пояснення.

Українська ментальність, народна підсвідомість породжена неповторною і самодостатньою системою звичаєвого права – спроможна в усі часи утверджувати право на свободу, землю, власність, працю, вільне господарювання.

Існували виразні відмінності між українськими і російськими селянами, що робили проекти розв’язання в загальноросійському масштабі аграрного питання малопридатними для українського села. У протилежність до Росії, де переважаючим типом селянських господарств були громади (“община”, “мир”), українські селяни надавали перевагу індивідуальному землегосподарюванню. Переважання індивідуального господарювання та слабкість громади сильних власницьких настроїв серед селянства [6]. Мають ментальні відмінності в залежності від регіону і українські селяни. На це явище вперше звернув увагу М. Грушевський. У статті “Малі діла” він вказував, що у Східній Україні небезпечність життя виховувала у людей “смівливість, ризик, нахил до ширших перспектив, здібність оцінити досягнення поставленої мети вище над всякі матеріальні розрахунки, готовність все поставити на карту за здійснення того, що ставилося вище над спокій, вигоду і саме життя”, то в Галичині, яка була “свого роду тихим і тісним запічком, де хоронилися люди, яким наприкрилося більш ризиковане, тривожне, але і більш дозвільне життя полудневих погранич”, формувалися риси “витривалості, пасивного завзяття, упертості” [7].

На нашу думку, специфікою Півдня України було психологічне неприйняття селянством деспотичного характеру центральної влади, будь-якого насилля у сфері його особистих і суспільних прав, усвідомлення своєї сили і незалежності. Селяни намагалися утверджувати право на свободу, землю, власність, працю, вільне господарювання. Під впливом сильного колективного стресу (революції, війни, стихійного лиха), що діяв протягом тривалого часу і практично не припинявся, починаючи з кочових набігів і закінчуючи більшовицькими експериментами, селянська ментальність проявлялась у неприйнятті будь-якої з існуючих влад, крім власної. Це вилилось у постійну боротьбу селян проти існуючих влад. Повстанський рух на Півдні України мав глибоке історичне коріння. Він поширювався з тих окраїнних територій, на які весь час нападали вороги і від волелюбності селянства, яке не приймало насадженої їм влади [8].

Ще однією суттєвою особливістю Півдня, що впливала на формування ментальності, був природно-географічний фактор – Степ, що охоп-

лював округи Донецького басейну, узбережжя Чорного та Азовського морів. Більшість ґрунтів цього регіону – чорноземи, лише узбережжя морів відзначається піщаниками. Клімат у зв'язку з нерівномірністю розподіленими у часі опадами характеризується посухою у літні місяці, суховіями та чорними бурями, що призводить до нестабільності врожаю, не дуже сприятливий для розвитку рільництва [9]. Такий природний фон формує у населення впевнений, відважний характер, жагу до боротьби, бажання захищати власні інтереси до остану.

Південна Україна надзвичайно строката у національному відношенні, що також займало не останню роль у формуванні ментальності регіону. Згідно з підрахунками М. Кордуби, М. Шаповала і В. Солдатенка в 1914 р. Степова Україна (Таврія, Катеринославщина, Херсонщина та українські частини Кубані й Ставропілля) мали: 240822,8 км² та 10810500 чоловік (українців – 6475770, росіян – 2558550, поляків – 62250, євреїв – 658820, німців – 368730, інших національностей – 395220 осіб) [10]. Така етнічна мозаїчність “виховувала” у місцевого населення терпимість до іноземної мови, традицій, культури, відкритість до сприйняття нового, яке допомагало у веденні власного господарства.

На специфіку ментальності селянства Півдня України впливав і релігійний фактор, особливо православ'я. Православна релігія завжди займала чільне місце в житті селянина, хоча ставлення до неї інколи носило панібратський характер (наприклад, недотримання посту, вихід на роботу під час релігійних свят). Проте авторитет священнослужителів на селі був беззаперечним. Про що свідчать факти, що у ролі “роз'яснителя” подій Лютневої революції 1917 р. виступали настоятелі місцевих церков. Релігія допомагала селянину стати і залишитись справжнім охоронцем українського народного духу. Як писав П. Куліш: “... люде свіжі, не затуманені і од праведного Бога не одвернені!” [11]. Наважливішою складовою частиною релігії завжди була і залишається духовна музика. Музика впливає на серце та розум, а тому може використовуватися на добро або зло. Проте існує ще одна складова частина музики – її вплив на найглибші ментальні основи того чи іншого народу. І в цьому плані слід виділити саме духовну музику, головним завданням якої було виховання людини, починаючи з найдавніших часів. Всі 150 псалмів у Біблії – лірика, духовні пісні та мотиви – шедеври літературної творчості, проте раніше їх співали і завдяки цьому сила впливу псалмів була набагато більшою. Музика, яка базувалася на священному Писанні керувала життям і відкладалася у підсвідомості [12].

На території України духовна музика почала розвиватися за часів Давньої Русі. Із найдавніших хорів найбільш відомими були київський і

новгородський. Вони і репрезентували знаменні православні наспіви [13], які закликали народ до боротьби з іноземними загарбниками, захисту власної національної культури.

Аналогічний вплив на селянство ХХ ст. також мала духовна православна музика. Вона закликала людність до прекрасного, стабілізувала психологічний стан суспільства, допомагала пережити важкі часи.

Одним із найкритичніших періодів у випробуванні українського національного духу стали хронологічні межі першої третини ХХ ст. Безкінечні війни, революції, стихійні лиха, більшовицькі заходи по знищенню селянина власника (“військовий комунізм”, колективізація, голодомори) з невеликою перервою на неп. Всі ці події трансформували селянську ментальність, пристосовуючи її до жорстоких реалій часу. З першого погляду українська історія 1917-1923 рр. може здаватися історією військового протиборства між різними арміями, кожна з яких прагнула встановити свій контроль над українською територією. Однак, особливістю цих армій було те, що їх склад підлягав сильним змінам. Були випадки, коли одні й ті ж самі солдати переходили по 3-4 рази з однієї армії в іншу, врешті-решт залишаючись в якомусь повстанському загоні. Це було зрозумілим явищем, бо головна частина солдат воюючих сторін складалася з насильно мобілізованих селян. У кінцевому рахунку ефективність військово-політичного контролю над Україною залежала від того, як і наскільки кожна з сторін могла дати собі раду з українським селянством. Проблема з селянами, однак, полягала в тому, що як політична сила вони відзначалися дуже мінливими настроями. Селяни спочатку вітали кожну нову владу, яка обіцяла розв'язати земельне питання відповідно до їх інтересів, пізніше розчаровувалися нею в результаті не сповннених обіцянок, а в кінці повставали проти неї, якщо дозволяла військово-політична ситуація (або принаймні байдуже спостерігали її падіння). А далі весь цикл повторювався знову [14].

У цей період селянський суспільний ідеал будувався на таких важливих складових частинах як земля, особиста воля, праця і прагнення до взаємодопомоги. Проте не одна із існуючих на той час влад не забезпечувала реалізацію такого ідеалу. Тому селянство було змушене вдатися до повстанської боротьби проти всіх влад. За твердженням А. Граціозі: “... тут [в Україні] розгорнувся перший селянський національно – та соціально-визвольний рух у столітті” [21]. На жаль, цей рух не дійшов до логічного завершення – створення національної держави на засадах української ментальності.

Перемогу здобули більшовики, що поставили собі за мету – знищити селянина-власника – головного носія ідей української державності. Війна більшовицької партії проти українського

селянства велася з 1918 по 1933 рр. Єдиним світлим періодом можна вважати 1923-1928 рр. – час розквіту нової економічної політики, коли село змогло відбудуватися після років війн та революцій. Саме за часи непу селянин знову “відчув” себе власником і хоч у деякій мірі, але побачив реалізацію свого суспільного ідеалу.

З 1929 р. почалися розкуркулення, депортації, колективізація і голод-геноцид 1932-1933 рр. Такими заходами було винищено селянську еліту, здібних та ініціативних виробників-власників, носіїв справжньої української ментальності і врешті-решт підірвано існування однієї із найдавніших і найпотужніших у світі сільсько-господарських цивілізацій [16].

Про голод у селянській ментальності об’єктивно свідчить усна народна творчість, народний фольклор, музика. Традиційна українська пісня починає відбивати реалії селянської трагедії 1932-1933 рр. Серед них сумно знаменита “Дума про голод”, за виконання якої 225 кобзарів були розстріляні за Харковом у 1934 році [17].

Наслідки цієї катастрофи колосальні як на демографічному, так і на психолого-ментальному рівні: традиційне українське село зі своїми звичаями перестало існувати [18]. Це знищення завдало сильного удару по українському національному духу, який здавна знаходив собі притулок у глибині селянських мас. Дещо змінився суспільний ідеал – вже не було такого бажання отримати землю та зайнятися індивідуальним господарюванням. Проте українська ментальність зберегла саме головне – прагнення населення до створення незалежної держави, що і

проявилось в 1991 р. Для цього потрібен був час, щоб вирости і змогли себе реалізувати нові носії української селянської ментальності.

Таким чином, період першої третини ХХ століття став тим переломним моментом для українського селянства, коли відбувся різкий процес трансформації його духовної основи – ментальності. Сільське населення, що зберігало традиції стародавньої землеробської культури, світобачення предків-бунтарів і захисників Вітчизни мало шанс, спираючись на власний суспільний ідеал (земля, воля, індивідуальне господарство, культурні традиції) відродити незалежну Українську державу. В цьому плані показовим є селянство Півдня України, яке акумулювало в собі найбільш характерні риси давнього українця: життя в степу, терпимість до іноземних звичаїв, любов до православ’я, духовно-народної музики та неприйняття будь-якої влади крім своєї. Проте більшовицький підхід до селянського питання привів до знищення індивідуального власника – справжнього носія української духовності. Єдиним відходом від цього процесу можна вважати лише період нової економічної політики, коли селянство змогло “відчутти”, що дає на практиці хоч би часткова реалізація їх суспільного ідеалу. Тому неп слід розглядати і як останню спробу втілити селянський ідеал початку ХХ століття, який базувався на прадавніх духовних основах. Подальші ж історичні події привели до загибелі справжніх носіїв української ментальності, а сама ментальність більше ніж на півстоліття перейшла в латентний стан, поки не були виховані її нові носії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К.: “ARC-UKRAINE”, 1996. – С. 138.
2. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. 1. До початку XI віка. – К.: Наук. думка, 1994. – С. LXVIII-LXVIII.
3. Там само. – С. LXVIII.
4. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн. – Кн. 1. – К.: Либідь-Військо України, 1994. – С. 23.
5. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – С. 91.
6. Грицак Я. Українська революція, 1914-1923 рр.: нові інтерпретації // Матеріали засідань історичної та археографічної комісії НТШ в Україні. – Випуск 2. – Львів, 1999. – С. 130.
7. Основи етнодержавознавства. – К.: Либідь, 1997. – С. 203.
8. Борьба. – 1920. – 10 марта.
9. Святець Ю.А. Франциск Ассизький, Деер Ecology та варіант врахування впливу природно-географічного чинника на соціально-економічну структуру селянських господарств України у роки непу // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1995. – С. 178.
10. Солдатенко В.Ф. Проблеми класово- і національно-політичних сил у концепції української революції // Укр. іст. журн. – 1997. – № 5. – С. 6.
11. Куліш П. Твори в двох томах. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1980. – С. 253.
12. Симонова А.Е. Влияние музыки на человека и религиозный фактор // Исторична наука: проблеми розвитку. – Луганськ: Вид. СНУ ім. В. Даля, 2002. – С. 193.
13. Протоиерей Василий Металлов. Очерк истории православного церковного пения в России / Репр. изд. – Свято-Троїцька Сергієва Лавра, 1995. – С. 43-45.
14. Грицак Я. Вказ. праця. – С. 131.
15. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933 / Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 21.
16. Безансон А. Війна більшовиків проти селян. // Всесвіт. – 1993. – № 9-10. – С. 130.
17. Капустян Г. Голод і селянська ментальність // Голод-геноцид 1933 року в Україні. – Київ-Нью-Йорк: Вид. М.П. Коць, 2000. – С. 185.
18. Там само. – С. 182.